

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мухіна М. Упокорення голодом. – К., 1993. – С. 58; 2. Лук'яненко Л. Нюрнберг – 2. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 25 листопада 2000 р. – К., Нью-Йорк, 2003. – С. 57; 3. Правобережний Ф. 8 000 000. 1933-й рік на Україні. – Вінніпег, 1951. – С. 50-55; 4. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С. 242; 5. Шевчук О. Міжнародна комісія з питань розслідування голоду на Україні 1932-1933 рр. // Золоті ворота. – 1993. – №4. – С. 29; 6. Кульчицький С. В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1931 – 1933 рр. // УДЖ - 1988. №3. – С. 15; 7. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С. 102; 8. Кульчицький С. В. Ціна великого перелому. – К., 1991. – С. 82-83; 9. Коваленко Л. Духовна руїна // 33: Голод: Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С. 18, 22, 23; 10. Там само. – С. 212, 466; 11. Шульга І. Г. Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р. – Вінниця, 1993; Людомор на Поділлі К., 1993. – С. 144; 12. Ткаченко Б. І. Під чорним тавром. – Лебедин, 1993. – С. 261; 13. Ткаченко Б. І. Терор голодом / Голодомор на Сумщині. 1932-1933. – Суми, 1993. – С. 14; 14. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1999. – С. 322; 15. Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та на Південно Східній Волині. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 29; 16. Марочко В. І. Геноцид в українському селі 1932-1933 років: історико-політологічний аналіз // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листоп. 2002р. – К., 2003. – С. 36; 17. Шитюк М. М. Голод-геноцид 1932-1933 років на території Миколаївщини // Голод-геноцид 1932-1933 років на Миколаївщині: погляди істориків, очевидців, архівні матеріали. – Миколаїв, 2003. – С. 42; 18. Там само. – С. 60-61; 19. Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листоп., 2002 р. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 243; 20. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 369; 21. Мовчан О. М. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 560-561; 22. Марочко В. І. Канібалізм в роки голодомору // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 575; 23. Євсеева Т. М. Безбожна п'ятирічка // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 656 – 658; 24. Дровозюк С. І. Народна культура в умовах утвердження тоталітарного режиму в Україні у 20-30 рр. ХХ ст.: історіографія проблеми // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Вип. V. Серія: Історія. Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 273; 25. Дровозюк С. І. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932-1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція. Київ, 25 листоп. 2002 р. – К., Нью-Йорк, 2003. – С. 299; 26. Там само. – С. 299; 27. Шаталіна Є. П. Голодомор: соціально-економічні, суспільно-політичні, морально-психологічні аспекти. // Голод-геноцид 1933 року в Україні. – К. – С. 166, 171, 173; 28. Огірко О. В. Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. Всеукр. наук. конф. Київ, 15 листоп. 2002 р. – К., 2003. – С. 146.

Є.М. Стрижак

ВАСИЛЬ ГОЦА (1885–1937): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ДИРЕКТОРА ЖИТОМИРСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ

Вивчення біографій чільних представників номенклатури Наркомату освіти УСРР, який очолював М. Скрипник (1927–1933), і які зазнали репресій тоталітарного режиму, й досі залишається малодослідженим напрямом вітчизняної історіографії – попри те, що останніми роками у цій царині активно і плідно працюють такі вітчизняні і зарубіжні дослідники, як В. М. Даниленко, Ю. З. Данилюк, Г. В. Касьянов, В. І. Марочко, М. М. Кузьменко, О. С. Рубльов, Г. Хілліг й деякі інші¹.

У нашій публікації з'ясовуються маловідомі сторінки життя В. П. Гоци, який упродовж 5 років (1928–1933) очолював Житомирський інститут народної освіти. За останні 10 – 15 років цій непересічній постаті в історії вітчизняної педагогіки була присвячена чи не єдина історико-краєзнавча розвідка тернопільського дослідника Є. Гасая, відповідального працівника Тернопільської редколегії «Книги пам'яті України»². Принагідно згадувався В. Гоца й у синтетичних дослідженнях О. С. Рубльова, присвячених долі західноукраїнської інтелігенції 1920–1930-х років під російським тоталітарним режимом³.

Галицькі військовополонені-українці, які утримувалися у таборах, вже з другої половини 1917 р. відчули на собі усі «переваги» російської революційної демократії з прикметними для неї анархією й свавіллям, що позначалося на продовольчому й речовому забезпечення бранців.

Чотирнадцять військовополонених старшин-українців з табору у Новониколаєвську Томської губернії інформували наприкінці липня 1917 р. провідників українського національного руху: «Відношено ся до нас гірше ніж до Німців або Мадярів. Не признавано нам нашої властивої назви «Українці», а записувано нас то за «Малоросів» то за «русских», називано нас зрадниками славянства і т. д. [...]. Не змінили ся цілком на ліпше відносини наші і за нового [у]ряду. Противно навіть, бо перед тим була, хоч жорстока, але все-таки постійна влада, а тепер цю владу перебрав на себе «салдат-гражданін» і сей вирабляє з нами, що хоче».

«Відносини змінюються і все на гірші, доводять вже нашу терпеливість до краю [...]. Настали комитети, забрали муку і цукор і сейчас дають если їм останеться і если хочуть дати [...]. Рубель упав на своїй ціні, за него купити нічого не можна, а датога цей же сам нарід бранцеві маючому мало гроша неохоче продає свої продукти, – зауважували 15 вересня 1917 р. у листі до Комітету допомоги українцям-виселенцям при УЦР бранці-стрільці табору в Уфі, який підписали 21 чол. – Живем в поміщенях темних, вохких, де нема доброго воздуха: і при лихих харчах на тяжких роботах тратимо послідні свої сили, з чого виглядаємо вимучені чорні, що дивитися одному на друго[го] годі».

Погіршення власного становища й брутальну поведінку російського «салдата-гражданіна» мешканці уфимського табору змальовували такими, не без гіркої іронії, словами: «Тра додати, що хороша дисципліна удрала с фронту й загостила до нас напів живих, щоб кожного, хтоби смів встати по минуту від праці, наказати за непослух. Маєм кождий з нас одного солдата, котрі нас смотрят як ока в голові. Они нас в церкву не пускають, що нашому чоловікові в сій біді так миле. О тім, щоб котрій міг собі заробити копійку в вільний час і думати не можна. «Это не полагается», каже солдат, «комитет не разрешил». За се часто узнаєм, що чоботи або одіж, котру ми обрабляем, продає ся тими солдатами на базарі».

Вихід вони вбачали у зверненні до харитативних установ при Українській Центральній Раді.

Так, 4 жовтня 1917 р. з Тобольська до Комітету допомоги українцям-виселенцям при Українській Центральній Раді адресувався однорічний доброволець австрійського війська Василь Гоца: «Хвальне Товариство! Я вже четвертий рік в полоні. Користувався вже помічю Вашого Товариства і знова прошу о позичку. Находжуся доволі в скрутнім положеню, біда зачинає руками – ногами чіпатись – а помочі ні звідки. Будьте ласкаві, наколи можливо, допоможіть – позичте. По війні все зверну. Zobov'язуюся словом чести віддати». 25 жовтня 1917 р. заявникові надіслали з Києва 30 руб. допомоги⁴.

Народився Василь Пилипович Гоца 8 березня 1885 р. у с. Озерна на Тернопільщині (нині – Зборівського району Тернопільської обл.) у незаможній селянській родині. У десятирічному віці (1895) утік з батьківської хати, службою та приватними уроками заробляючи на життя й подальше навчання. 1905 р. закінчив гімназію у Тернополі, 1910 р. – філософічний факультет Львівського університету. З 1902 р. він належав до Української радикальної партії Східної Галичини, брав активну участь в організації аграрних страйків, «студентських розрухів» та ін. Двічі був ув'язнений, відбувши 4 місяці тюрми. Як учасник протидержавних виступів втратив можливість поступити на державну службу. Відтак упродовж 1910–1914 р. В. Гоца поєднував працю директора Народного дому у м. Белзі на Тернопільщині й викладача української приватної гімназії у цьому ж місті⁵.

З початком Першої світової війни його покликали до австро-угорського війська. Невдовзі – 26 серпня 1914 р. – він потрапив до російського полону й утримувався у різних таборах Сибіру. Революційні події у Росії сприяли подальшій радикалізації колишнього члена Української радикальної партії аж до лівої екстремі – російського більшовизму з його вітчизняним підвидом – українським націонал-комунізмом. Як член Іноземної секції РКП(б) Василь Гоца брав участь у військових діях на Уральському та Сибірському фронтах, 1920 р. політпрацівником політвідділу XIV армії РСЧА – у польсько-радянській війні⁶.

Після завершення бойових дій Василя Пилиповича прикріпили до Подільського губкому КП(б)У й призначили завідувачем Ямпільської повітової народосвіти. На цій посаді він пробув до 20 лютого 1923 р., коли розформувався повіт. З 1 березня 1923 р. В. Гоца був переведений до м. Кам'янця-Подільського, обійнявши посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти Кам'янецьчини. Енергійний керівник округової народосвіти чимало зробив для втілення у життя на підлеглий йому території урядової політики «українізації». Палкий шанувальник української пісні й

Наукові записки

хорового співу, він створив у місті Співоче товариство ім. Леонтовича та великий (320 співаків) хор при ньому, яким власноручно диригував; доклав рук й до поживлення роботи місцевого драматичного гуртка. Енергійні «українізаційні» заходи Василя Пилиповича сподобалися далеко не всім з місцевої партноменклатури та зайшлого російського елемента.

5 лютого 1927 р. керівник Кам'янецької наросвіти адресував листа заступникові наркома освіти УСРР А. Т. Приходьку: «Дорогий Товаришу Приходько! Ви пам'ятаєте, я просив Вас о перевод з Кам'янця. Цим листом я знова осмілююсь нагадати Вам про це. Я вже до того замучився в Кам'янці, що даліше моє перебування грозить мені до решти лишитися без нервів. Зі мною подібні історії, як з т. Самутіним в Винниці, з тою тільки різницею, що я не зі сторони свого апарату маю клопіт, а з Профспілками. На кождім кроці цькування, підтасовки, інсинуації. Я роботу вмію ставити і за Кам'яничину я не повстидаюся. Про це Вам можуть всі в апараті НКО [...] докладно сказати.

Хочу переїхати в яку-небудь округу бувшої Київщини (крім Бердичева) або Полтавщини. Буду працювати так, що Ви не пошкодуєте, що перевели.

З тов[ариською] пошаною і вітанням В. Гоца»⁷.

23 березня 1927 р. В. Гоцу перевели до м. Кременчука на аналогічну посаду старшого інспектора округового відділу народної освіти. Наступного року ротація наркомосівських кадрів привела Василя Пилиповича у крісло директора Житомирського (Волинського) інституту народної освіти. 23 жовтня 1928 р. новопризначений керівник інформував НКО УСРР у Харкові: «Повідомляю, що вчора (22/X) прибув до Житомира й вступив до виконання своїх обов'язків»⁸.

І на цій, новій для нього, керівній посаді Василь Пилипович виявив себе вмілим адміністратором, талановитим педагогом, який зумів згуртувати професорсько-викладацький та студентський колектив цієї волинської високої школи. Зрозуміло, що за нового директора потужний імпульс отримала й художня самодіяльність Житомирського ІНО, зокрема його хоровий колектив.

Край плідній діяльності В. П. Гоци на вітчизняній освітянській ниві поклали згортання «українізації» й репресії початку 1930-х років, що у першу чергу асоціювалися з діяльністю у республіці сталінського емісара П. П. Постишева. У вир репресій у сфабрикованій ГПУ УСРР «справі» так званої «Української військової організації» потрапив й керівник Житомирського ІНО.

3 серпня 1933 р. В. Гоца був заарештований у власному помешканні у Житомирі по вул. Карла Маркса, 46. Інкримінувалася йому «участь у контрреволюційній організації «УВО», що поклала собі за мету – повалення Радвлади на Україні»⁹. Вже через тиждень – 11 серпня – він пішов на руку псевдослідству, склавши покайну заяву з «визнанням» власних неіснуючих «злочинів»: «Находячись співучасником контрреволюційної націоналістичної організації, маючи на протязі цілої низки літ за собою низку контрреволюційних, націоналістичних, дворушницьких вчинків, я, докладно збагнувши пропасть, в яку я таким чином попав, я сьогодні все це рішуче, з повним розумінням засуджую й прошу Колегію ДПУ дати мені можливість вернутися до трудового життя й тим самим надолужити там, де я нашкодив. Детальний опис моїх вчинків та фактів дам при дальшому слідстві»¹⁰.

Наступник М. Скрипника на посаді наркома освіти УСРР В. П. Затонський на листопадному об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 1933 р., який був фактичним звітом – оглядом постишевського погрому української культури, доповідав високому партійному зібранню про гострий дефіцит педагогічних кадрів у республіці. З іншого боку, нарком освіти інформував присутню партноменклатуру, що вчителів старших класів готують 29 педагогічних інститутів УСРР. «Як ви думаєте, скільки директорів знято з роботи, заарештовано? – запитував Затонський. – З 29 директорів педінститутів за час мого перебування в Наркомосі (з лютого 1933 р. – Авт.) 11 чоловік знято з роботи, виключено з партії, більшість заарештовано»¹¹. Серед цієї «публіки», що позбулася посад «за допомогою» голови ГПУ УСРР В. А. Балицького, був названий наркомом й директор Житомирського інституту народної освіти Василь Гоца – один з тих, мовляв, «контрреволюціонерів» і «шкідників», що їх розставляв покійний М. Скрипник та його оточення (М. Яворський, О. Бадан та ін.) на керівних ділянках «педагогічного фронту»¹².

20 січня 1934 р. лікар санвідділку Київського обласного відділу ГПУ УСРР склав таку довідку, легітимізуючи відправлення засудженого до віддалених російських таборів: «Я, врач Ланцман, освидетельствовал арестованного Гоца Василя Филипповича и установил, что он болен ишиасом. Следовать в отдаленные края может»¹³. 14 лютого 1934 р. судова трійка при Колегії ГПУ УСРР оперативно розглянула «справу», ухваливши: «ГОЦА Василя Филипповича – заключить в исправтрудлагерь сроком на ПЯТЬ лет, считая срок с 3/VIII-33 г.»¹⁴.

Відтак вдруге у своєму житті В. Гоца не з власної волі помандрував до віддалених місць колишньої Російської імперії, але цього разу не на північ, а на південь – до Карагандинського поправно-трудового табору НКВД СРСР. У порівняно м'яких умовах цього виробничого табору Василь Пилипович не лише зустрів чимало знайомих земляків – уродженців Східної Галичини, а й дістав можливість і в місцях позбавлення волі сформувати співочий колектив, цього разу з бранців сталінського режиму.

У Карагандинському таборі НКВД СРСР засуджені галичани також трималися разом, утворюючи неформальне, але чітко окреслене табірне земляцтво. Як певна спільнота з виразними «антисовєтськими» настроями «проходять» вони й у повідомленнях таємних інформаторів. Так, в одному з таких «донесень» (від 19 травня 1935 р.) йдеться: «13.V. с. г. зав. лагерным музеем з/к ГОЦА (група ГАЛИЧАН, ст. 58, быв. чл[ены] УВО), быв. директор Житомирского института, прибыв с хором из Долинки [...], рассказал следующее: «Я получил письмо от своих студентов, которое цензура, по-видимому, не просмотрела, т. к. они пишут, что на Украине еще продолжают аресты украинской интеллигенции, а польский Мархлевский район совсем расформировали. Переселяют поляков на Днепропетровщину как ненадежных, а немцев с Украины тоже выселяют. Тех, которые ненадежные, в разные области подальше от границы, а менее надежных – просто в лагеря или в спецпереселенцы. С собой брать ничего не дают, кроме необходимой одежды. От жены тоже получил письмо, в котором она пишет, что устроилась работать в воинских частях в Житомире. Не знаю, как это ей удалось. Жена также описывает, что творится. Пишет, что чуть, то аресты и аресты. Одним словом, кошмар»...» (виділення наше. – Авт.)¹⁵.

Прочитований «сексотом» лист від житомирських студентів до свого колишнього директора засвідчує, що Василь Пилипович Гоца був гарним керівником, а його вихованці (принаймні частина з них) – людьми порядними, для яких арешт їхнього учорашнього професора української літератури був не лише незбагненим, але й не означав автоматичного переведення авторитетної для них людини до категорії табуйованих суспільних паріїв, будь-які контакти з якими раптово припинилися.

Вищезгадане переведення засуджених у сфабрикованій «справі УВО» уродженців західноукраїнських земель з відносно «комфортних» умов виробничого Карагандинського табору до сумнозвісних Соловків суттєво погіршувало їхнє становище й було пов'язане з загальним посиленням поліцейських заходів тоталітарної держави, «першопоштовхом» до чого стало убивство С. М. Кірова 1 грудня 1934 р.

Збереглося чимало енкаведистських матеріалів щодо реакції в'язнів-українців на посилення режиму щодо них, зокрема на відправку з інших таборів СРСР до Соловецького відділення ББК НКВД. Один з таких документів – агентурний меморандум Секретно-політичного відділення 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК від 1 квітня 1936 р.: «Арешт і відправка з Караганди подіяли приголомшливо. Всі були обурені раптовим вилученням з роботи і терміною відправкою під конвоем у доволі важких умовах перевозки. Чутно було багато нарікань на адміністрацію Карлагу, на ГУЛАГ в цілому... У той же час давали поради... мовчати, потрібно бути обережним, бо всі розмови будуть кінець кінцем відомі органам НКВД.

Тоді почали співати... Організатором співу був Гоца. Першим помічником його – Ніколенко. Співали все народні пісні, всі галицькі пісні, релігійні, австрійські, польські, німецькі, чеські, угорські... Всі, крім російських. І крім революційних. Вийшло це випадково чи не випадково, але це факт»¹⁶ (виділення наше. – Авт.).

9 жовтня 1937 р. Особлива трійка Управління НКВД СРСР по Ленінградській області (протокол №83) розглянула серед інших й справу №103010-37 р. Оперативної частини Соловецької в'язниці ГУГБ НКВД СРСР на 134-х осіб – «українських буржуазних націоналістів, засуджених на різні терміни за контрреволюційну націоналістичну, шпигунську й терористичну діяльність в Україні, які, залишаючись на попередніх контрреволюційних позиціях, продовжуючи контрреволюційну шпигунську, терористичну діяльність, створили контрреволюційну організацію «Всеукраїнський націоналістичний блок»...»¹⁷. Безглуздість цього обвинувачення очевидна з самого формулювання, підтверджується вона й тим, що нікого із 134-х в'язнів не допитували щодо належності до цієї «контрреволюційної організації». Усіх їх нашвидкуруч засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Власне кажучи, «засудження» як такого не відбулося, а було довільне рішення про вбивство цих (та й багатьох інших) осіб, яке ухвалив позасудовий орган – так звана Особлива трійка.

Аби сяк-так «легітимізувати» рішення про вищу міру покарання для соловецьких бранців, на них нашвидкуруч фабрикувалися «розстрільні» характеристики-довідки за двома підписами – начальника Соловецької в'язниці ГУГБ, старшого майора держбезпеки І. А. Апетера та його помічника, капітана держбезпеки Раєвського. Під час реабілітації у 1956 р. було швидко реконструйовано цю нескладну механіку повторного «засудження» в'язнів Соловків 1937 р. до страти: «На лиц, находящихся в заключении в Соловецкой тюрьме или Соловецких ИТЛ, предварительное расследование не производилось, а по агентурным материалам или справке по старому следственному делу выносилось на заседание Особой тройки, которая и выносила свое решение»¹⁸. Так, у довідці на Василя Гоцу стисло повідомлялося: «Находясь в лагере на о. Соловки, держится в группе однодельцев, среди которых высказывает клеветнические слухи о повальных арестах на Украине. До настоящего времени остается националистом, надеясь на «возрождение Украины», считает политику ВКП(б) великодержавной. Ведет контрреволюционные клеветнические разговоры об органах НКВД, говоря, что ГПУ имеет больше власти, чем ВКП(б)»¹⁹.

Дещо більше містилося у матеріалах таємного спостереження за в'язнем, де упродовж кількох років накопичувалися повідомлення таємних інформаторів – «сексотів». Зокрема, пильні «друзі чекістів» зауважували, що під час перебування у Карагандинському таборі В. Гоца нишком «з-під поли» давав читати товаришам по недолі книгу М. Костомарова «Руїна» (1879–1880), що на неї, мовляв, ласі усі «націоналістично налаштовані українці». Вважаючи себе безпідставно засудженим на підставі фальшивих обвинувачень, в'язень вважав своїм моральним обов'язком щороку писати заяви – оскарження до ЦК КП(б)У, без особливих надій на полегшення власної долі чи реабілітацію, аби «для історії лежав документ»²⁰.

Зрозуміло, що документи ці склалися на підставі агентурних повідомлень, вартість яких принаймні сумнівна. Але якщо навіть припустити, що погляди й висловлювання В. Гоци у цій тюремній атестації відтворено стовідсотково автентично, то й у такому випадку неможливо зрозуміти винесення смертного вироку людині за самі лише думки, переконання, висловлювання (хоча й необережні й незгідні з офіційною ідеологією).

Вищезгаданий список 134-х «українських буржуазних націоналістів» очолював М. І. Яворський. У ньому було чимало й інших західноукраїнських інтелігентів, а саме: В. В. Баб'як; О. І. Бадан-Яворенко; «член одеської групи УВО» Ф. В. Бардашевський (1891–1937) – в минулому офіцер австрійського війська, УГА та армії УНР; колишній депутат польського сейму Я. С. Войтюк; колишні члени Галревкому – М. Л. Баран та І. М. Сіак (водночас до страти засудили і його старшого брата Миколу Сіяка); В. П. Гоца – в минулому директор Житомирського ІНО; академік С. Л. Рудницький; професори П. І. Демчук та М. М. Лозинський; один з організаторів Легіону УСС, командир сотні й куреня у ньому Василь Федорович Дідушок (1889–1937) та його брати – Володимир Федорович (1897–1937) та Петро Федорович Дідушок-Гельмер (1889–1937); члени літературної організації «Західна Україна» В. І. Атаманюк-Яблуненко, М. Ірчан, М. А. Качанюк та М. К. Козоріс; колишній член політбюро ЦК КПЗУ М. Т. Косар-Заячківський; один з керівників скрипниківського НКО УССР К. Й. Коник; члени родини Крушельницьких – її глава Антін Володиславович, «сини петлюрівського міністра освіти» (мовою енкаведистських документів) – Богдан та Остап Крушельницькі; М. Г. Кузник (1895–1937) – в минулому директор Маріупольського інституту профосвіти; видатний вітчизняний театральний новатор Лесь Курбас; В. О. Олійник, Т. І. Репа, О. Г. Сарван, Є. Й. Черняк, М. Й. Ящун ..²¹

На кожного з 134-х «засуджених» по цій «справі» «українських буржуазних націоналістів» попередньо було складено лаконічну довідку-характеристику з переліком індивідуальних «контрреволюційних злочинів». Передрозстрільні атестації в'язнів-українців, зокрема галичан, хоча й побудовані на агентурних матеріалах, однак зафіксували надзвичайно цінні для майбутніх істориків роздуми репресованих в останній, найтрагічніший період їхньої біографії, і є вартісним джерелом для реконструкції менталітету наших репресованих земляків. Так, глузливо-зневажлива характеристика Ф. Бардашевським рядженого під українця Павла Постишева зайвий раз свідчить, наскільки однозначно-негативною була оцінка тогочасними українськими інтелектуалами цього сталінового поплічника, партноменклатурника-енкаведиста й патологічного українофоба. Нинішній історик України вже не сумнівається у великодержавній політиці червоної Москви в УСРР, а щодо масових

арештів 30-х років у республіці сучасній дослідник має незрівнянно докладнішу інформацію, ніж ізольовані на Соловках бранці тоталітарної системи, які послуговувалися випадковими й фрагментарними повідомленнями новоприбулих товаришів по недолі²².

Усіх їх убили 3 листопада 1937 р.

Тривалий час місце убивства першої, найбільшої групи соловецьких в'язнів (за списками жовтня 1937 р. 1.116 осіб – розстріляно 1.111), вивезеної з островів восени 1937 р., залишалося невідомим. Навесні 1996 р. з'явилися невизначні дані, що виконавець вироків (звичною мовою – «кат») – капітан державної безпеки Матвеев – був 1938 р. репресований нібито «за перевищення службових повноважень». Ознайомлення з його слідчою справою дозволило з'ясувати технологію масових убивств.

Отже, 16 жовтня 1937 р. заступник начальника Адміністративно-господарського управління УНКВД Ленінградської області, капітан держбезпеки М. Р. Матвеев отримав за підписом начальника Ленінградського УНКВД, комісара державної безпеки I рангу Л. М. Заковського письмову вказівку («предписание») такого змісту: «Предлагается осужденных Особой тройкой УНКВД ЛО согласно прилагаемых к сему копий протоколов Тройки за №№ 81, 82, 83, 84 и 85 от 9, 10 и 14 октября с. г. – ВСЕГО в количестве 1116 человек, содержащихся в Соловецкой тюрьме ГУГБ НКВД СССР, – РАССТРЕЛЯТЬ.

Для этой цели Вам надлежит немедленно выехать в г. Кемь и, связавшись с начальником Соловецкой тюрьмы ГУГБ – ст. майором госбезопасности т. АПЕТЕР, которому одновременно с этим даются указания о выдаче осужденных, – привести приговоры в исполнение согласно данных Вам лично указаний. Исполнение донесите – представив по возвращении акты»²³.

Приречених на смерть соловецьких в'язнів етапували морем до Кемі, звідти залізницею – до Медвеж'єгорська – й розміщували у слідчому ізоляторі Белбалттабору (розрахований був на одночасне утримання щонайменше 300 в'язнів). З ізолятора їх зв'язаними і майже цілком роздягнутими (вочевидь у країні бракувало й в'язнівського одягу, який треба було зняти з ще живих людей) на автомашинах доставляли на місце езекуції, що розташовувалося у 16 км від Медвеж'єгорська, в урочищі Сандормох, у пісчано-гравійному кар'єрі. Чоловіків на місце страти транспортували вантажівками, натомість жінок «галантні» енкаведисти підвозили легковими авто²⁴. За п'ять днів (27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 р.) М. Матвеев особисто (іноді за допомогою помічника коменданта УНКВД Ленінградської області Алафера) розстрілював щодня з револьвера 200–250 осіб згідно з чисельністю засуджених відповідним протоколом трійки (по одному протоколу щодня; основний «український» протокол – №83 – убивства 3 листопада 1937 р.)²⁵.

4 жовтня 1966 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу, розглянувши протест військового прокурора Прикарпатського військового округу на постанову Судової трійки при Колегії ГПУ УСРР від 14 лютого 1934 р. та постанову Трійки УНКВД Ленінградської області від 9 жовтня 1937 р. щодо В. П. Гоци, з'ясував, що за наслідками перевірки дані про участь засудженого в антирадянських організаціях чи приналежність його до агентури іноземних розвідок не виявлені, а рішення 1937 р. про страту базувалося на необґрунтованому вироку 1934 р. Відтак обидва вирокі щодо В. П. Гоци скасовувалися й «справи» припинялися «за відсутністю події злочину»²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. – 1990. – №8. – С. 75–86; Данилюк Ю. З. Заступник наркома освіти: О. Я. Полоцький // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 316–320; Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 293–304; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.; Рубльов О., Фельбаба М. О. І. Бадан-Яворенко – Учений секретар НКО УСРР, завідувачий сектором чужомовних словників «УРЕ» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 279–290; Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біогр. нариси. Севастополь – Донецьк, 2003. – 56 с.; Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003. – 302 с.; та ін.; 2. Гасай Є. Таємниця старої фотографії: [Василь Гоца] // Гасай Є. Не втомлюся шукати / Ред. Терноп. Книги Пам'яті. – Тернопіль, 1998. – С. 18–25; 3. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994. – С. 138; Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у

загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 64, 130, 454–455, 475–476, 583; 4. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 64; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 1790. – Арк. 5; 6. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 1790. – Арк. 5 зв.; 7. Там само. – Арк. 7–7 зв.; 8. Там само. – Арк. 10; 9. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 12; 10. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 22; 11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 59 зв.; 12. Там само; 13. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 103; 14. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 107; 15. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1999. – Т. 3. – С. 226; 16. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки // Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1998. – Т. 2. – С. 11–12; 17. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – К., 1997. – Т. 1. – С. 164; 18. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 2. – С. 24; 19. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 316; 20. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 316–317, 320; 21. Остання адреса. – Т. 1. – С. 164–166, 168, 170–176, 179, 183, 187–188, 190; 22. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 476–477; 23. Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т. 1. – С. 32; 24. Крушельницька Л. І. Рубали ліс... (Спогади галичанки). – Львів, 2001. – С. 104; 25. Иофе В. Соловецкий расстрел 1937 г. // Остання адреса. – Т. 1. – С. 28–29; 26. ДАЖО. – Ф. Р-5013. – Оп. 2. – Спр. 17848. – Арк. 433–434.

К.Л. Дабіжа

ОЛЕКСАНДР КОШИЦЬ – ДИРИГЕНТ, КОМПОЗИТОР, ЕТНОГРАФ

Чимало славних імен з великої літери, які прославили Україну і які заслуговують на гідне пошанування та пропаганду їх творчої спадщини, зберігає історія нашої культури. Чимало з них залишаються невідомими й досі, чимало лише за роки незалежності України повернулися із забуття або напівзабуття.

Одним з таких є ім'я Олександра Антоновича Кошиця (1875-1944), який належить до числа тих Митців, поява, якого в Україні, й за ласкою Бога поза її межами, нагадали світові про існування багатой української культури, а з нею й українського народу. Безмірне Кошицеве вміння розкрити душу свого народу перед слухачами світу відкрило народам українську духовну сутність та допомогло визначити український народ. Майстерним виконанням української пісні Олександр Кошиць зумів відкрити своєму народові його душу, щоб пізнав себе та став самотворчим¹.

Нині ми робимо перші кроки на шляху пізнання цієї постаті в історії національного та світового мистецтва та визначення її належного місця в ряду корифеїв української культури і провідну роль у цьому відіграли зарубіжні дослідники П. Маценко¹, М. Антонович², З. Лисько³. З вітчизняних музикознавців слід відзначити роботи Н. Королук⁴, О. Мінківського⁵. Однак творча спадщина О. Кошиця потребує більш фундаментальних та глибоких досліджень.

Метою даної статті є спроба подальшого вивчення життєдіяльності та творчих здобутків О. Кошиця, визначення його внеску в розвиток української хорової культури, вшанування його Україною.

Найбільш відомий та знаний О. Кошиць саме в такій області музичної творчості як диригентська, де його талант проявився найбільш яскраво та геніально. Плакаючи хоровий спів "а саррелла", що здавна був традиційним в Україні, він підніс його на ту висоту, яка дозволила О. Кошицю стати майстром світового рівня, визнаного не лише на своїй батьківщині, а й далеко за її межами.

Особливого значення мали його закордонні успіхи, тому що пропагуючи в світі українську музику, О. Кошиць тим самим пропагував українську національну ідею, відіграючи цим певну політичну роль, а відтак стаючи співзвучним нашому теперішньому часу. У зв'язку з цим неабияке значення мали багатотисячні англomовні видання його власних музичних творів, обробок народних пісень, де, окрім самої музики, містилися не лише коментарі до неї, але й дані про українську музику та про Україну зокрема.

Диригентський талант О. Кошиця суттєво впливав і на його власну композиторську діяльність, яка має виключно хоровий доробок, і найуспішнішу в ньому хорову "а саррелла". Його обробки народних, церковно-релігійних пісень мають власний композиційний стиль, що відрізняється тонким знанням хору, його виражальних та звукових можливостей. Підходячи до них не лише як композитор, а в першу чергу як диригент, як майстерний виконавець, О. Кошиць нерідко навіть музичну форму базував на розвитку звукових якостей та інших засобів виконавської сторони своїх творів. Незважаючи на це, вибрані твори композиторської